

Çingiz hana we mongollara degişli üç taryhy syr

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 январа, 2025

Çingiz hana we mongollara degişli üç taryhy syr ÇINGIZ HANA WE MONGOLLARA DEGIŞLI ÜÇ TARYHY SYR

- **Alymlar Çingiz hanyň ölüminiň syryny açmaga synanyşýar: «Ölüm sebäbi hanjar urgusy-da däl, awy-da däl»**

Alymlaryň aýtmagyna görä, Çingiz hanyň maşgalasyna we tarapdarlaryna ölüm sebäbini syr kimin saklamak buýrulypdyr.

Çingiz hanyň ölüminden soň mongol imperiýasy taryhyň il uly territoriýasyna eýe imperiýasyna öwrüldi («ArtScience» muzeýi)

Alymlar dünýä belli mongol hökümdary Çingiz hanyň ölüm sebäbini ahyrsoňunda anyklandyklaryny pikir edýär. Täze geçirilen barlaglara görä, Mongol imperiýasynyň düýbünü tutujy hyýarjymakly garahassalyk (бубонная чума) keselinden ölen

bolmagy mümkin.

1162-nji ýylda «altyn şejere» diýlip atlandyrylan Börçigin boýunda dünýä inen Çingiz han 1206-njy ýylda Mongol imperiýasyny esaslandyrdy. 1227-nji ýylda aradan çykanda, onuň guran imperiýasy Rim imperiýasyndan 2,5 esse uludy. Genetiki mirasy-da şolar ýaly derejede uludy welin, 2003-nji ýylda geçirilen bir ylmy barlagyň netijesi, dünýädäki her 200 erkekden biriniň Çingiz hanyň neslinden bolmagynyň mümkindigini öňe sürdi.

Beýleki bir ýandan şolar ýaly meşhurlygyna garamazdan, Çingiz hanyň ölümi häzire çenli syrlylygyna galdy. Barlagçylaryň aýtmagyna görä, hökümdar 20 ýyldan gowrak wagtlap Günbatar Si Sýa bilen uruşynyň möhüm sepgidinde ölendigi üçin şol döwür Çingiz hanyň maşgalasyna we tarapdarlaryna ölümiň sebäbini syr kimin saklamak buýrulypdyr.

Şeýlelikde, Çingiz hanyň abraýyny galdyrmak islän ýakynlary ýa-da onuň adyny zaýalamak islän duşmanlary ölümüne degişli birgiden toslama hekaýatlary aýtmaga başlapdyr. Bularyň arasynda hanjarlanma, atdan ýykylma, okdan ýaralanma ýa-a gany köp akma ýaly birgiden çaklamalar bar.

- **«Hökümdarlaryň ölümi rowaýatlar bilen bezelýär»**

Infeksion keseller boýunça Halkara guramasynyň çap eden täze

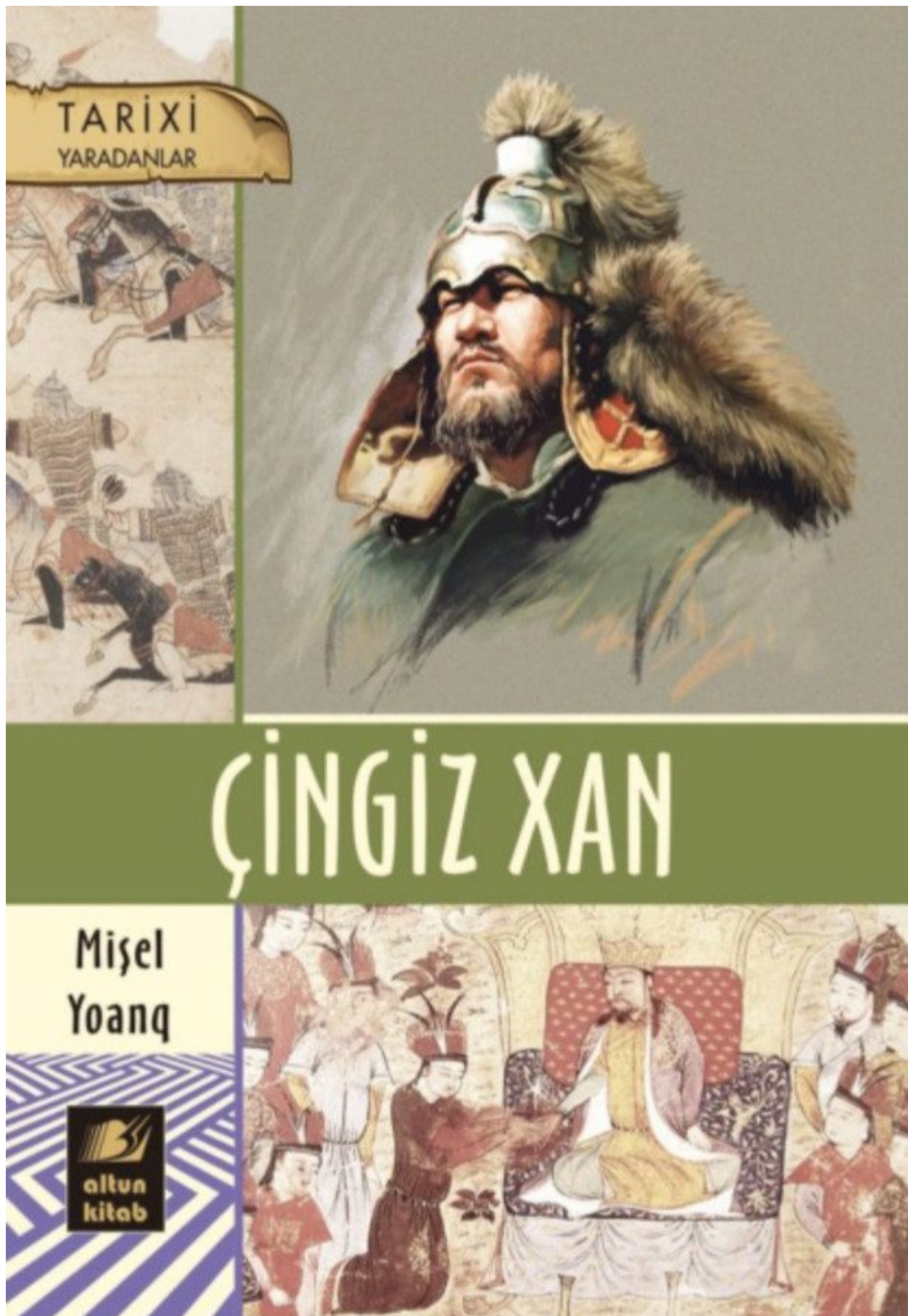
ylmy işinde şeýle rowaýatlaryň hökümdaryň aradan çykmagyndan kän wagt geçensoň orta atylandygy aýdylýar.

Awstraliýadaky Flinders uniwersitetinden paleatolog we ylmy işiň şärikdeş awtory Françesko Galassi «Uly Hytaýyň patyşalarynyň we imperatorlarynyň ölümleri köplenç rowaýatlar bilen bulam-bujar edilýär» diýdi we sözünü üstüni ýetirdi:

– *Ýokanç keseller ýaly giňden ýaýran ýagdaýlary pikir etmek has göwnemakul, ýöne şeýle aýratyn adamlara heýjan beriji, adatdan daşary ölüm sebäpleri ýöňkelyär. Emma umuman alanda by rowaýatlary tassyklap biljek ýeterlik subutnama ýok.*

Ylmy işiň ýene bir awtory Wenpeng Ýu hem Çingiz hanyň ölende güýç-kuwwatynyň ýerinde bolandygyny, garamagyndakylaryň ony juda sylandygyny we gowy seredilendigini aýdýar:

– *Şonuň üçin onuň haýsydyr bir syýasy maksatly kast edilşik ýa-da zäherlenme ýoly bilen ölmegi o diýen mümkin däl.*

- Hökümdary öldürendigi çaklanylýan kesel garahassalykmy ýa tif?

Ylmy işi alyp baran barlagçylar Ming dinastiýasy döwründe

taýýarlanan «Ýuanyň taryhy» atly taryhy işi öwrendiler. Taryhy çeşmede 1227-nji ýylyň 18-25-nji awgust aralygynda Çingiz hanyň Günbatar Si Sýa ýurduna soňky ýörişi guranda gyzgynynyň galandygy, özüni gowy duýmandygy, kesele ýolugan gününden sekiz gün geçensoňam hökümdaryň ölendigi aýdylýar.

Başky geçirilen barlaglarda hökümdaryň tif keseline ýolugandygyny öňe sürýärdi. Emma Galassi we onuň kärdeşleri tif keseliniň garyn agyrysy we gusma ýaly beýleki tipiki simptomlaryndan söz açylmaýandygyny anyklady.

Munuň bilen birlikde barlagçylar Çingiz hanyň ejir çeken keselini anyklamak üçin kliniki alamatlar bilen çäklenip oňmady, şol bir wagtyň özünde mongol birlikleriniň we duşmanlarynyň şol wagtda başdan geçiren kesellerine degişli maglumatlara-da ýüzlendi.

Adelaids uniwersitetinden ylmy işiň ýene bir awtory Maseý Henneberg «Live Science» ylmy-populýar žurnalyna beren beýanatynda Çingiz handaky simptomlatyň şol döwürden giňden ýaýran hyýarjymakly garahassalyk bilen gabat gelýändigini anyklandyklaryny aýdýar.

Alymlar Çingiz hanyň jesediniň galyndysyny heniz tapmandyklary üçin bular ýaly retrospektiw diagnoz barlaglarynyň gutulgysyz ýagdaýda bärden gaýdýandygy bilen ylalaşýar. Sebäp diýseň entek meşhur hökümdaryň mazarynyň nirdedigi-de belli däl. Emma Galassi «Şular ýaly bärden gaýtmalar sebäpli ölüm sebäbinden ýüz göterim ynamly bolmasak-da, şeýle senariniň beýleki çaklamalara garamda has hakykata ýakyn we taryhy taýdan gymmatlydygyny aýdyp bileris» diýýär. Şol uniwersitetde işleýän antropologbwe ylmy işiň şärikdeş awtory Ýelena Warottiniň pikiriçe, Çingiz hanyň ölümi «keselleriň liderlere ýetirýän täsiriniň mysaly bolup we taryhyň akymyny üýtgedip biler».

Soňky pandemiýa ýurt baştutanlarynyňam ýokanç kesellere ýolugyp biljekdigini we ýokanç keseller ýaly tebigy ýagdaýlara garşy tär edip bilmejekdiklerini ýene bir gezek görkezdi.

Penşenbe 04.02.2021 ý.

• **Wanda uly açyş: «Çingiz hanyň agtygynyň köşgüniň üstünden bardyk»**

Köşgüň ilhanlylar döwrüne degişlidigi pikir edilýär.

Çingiz han Mongol imperiýasynyň esaslandyryjysy we ilkinji hökümdarydy («Anadolu» habarlar gullugy)

Arheologlar topary Türkiýäniň Wan welaýatynda Çingiz hanyň agtygy Hulagu han üçin gurlan, bir mahallaryň ajaýyp köşkleriniň biriniň galyndysynyň üstünden barandyklaryny habar berýär.

Beýleki bir ýandan barlag toparynyň düzüminde bolmadyk käbir hünärmenler binanyň Çingiz hana we onuň maşgalasyna baglanyşdyrmak üçin has köp maglumat gerek boljakdygyny aýdyp, muňa seresaply çemeleşmäge çagyryýar.

Hulagy han 1217-nji ýyldan 1265-nji ýyla çenli ýaşan, Ýakyn Gündogardaky harby ýörişlere baştutanlyk eden mongol serkerdesidi.

Aýratynam 1258-nji ýylda Bagdadyň talanmagy, şäherdäki «Beýtul-Hikmet» diýlip tanalýan uly kitaphananyň weýran edilmegi we musulmanlaryň halyfy Mustasymyň öldürilmegi bilen

soňlanan mongol ýörişlerini guramagy bilen giňden tanalýar. Bir bitewi Mongol imperiýasy Çingiz hanyň başga bir agtygy Möňke hanyň ölüminden soň 1259-njy böleklere bölünipdir we Hulagu hanyň baştutanlygynda Eýranda has kiçi Mongol imperiýasy gurlupdyr.

Ilhanly döwleti ady berilen bu imperiýanyň ömri hem gysga bolupdyr we XIV asyryň başlarynda dargapdyr. Ýakyn Gündogar merkezli bu imperiýanyň iň soňky galyndylary-da 1357-nji ýylda ýok edilipdir.

Taryhy maglumatlar sebitde köşgüň we tomusky paýtagtyň bolandygyny habar berýär, ýöne bularyň anyk nirdedigini aýtmaýar.

Wanda tapylan köşgüň galyndysynyň gazuw-agtaryş işleri dowam edýär. Emma galyndylaryň agramly bölegi talanan ýagdaýda.

Mongoliýanyň Ylymlar Akademiýasynyň arheology we gazuw-agtaryş toparynyň agzasy Munkhtulga Rinçinkhorol «Hanyň köşk kompleksiniň galyndylary häzir doly weýran bolan ýagdaýda» diýýär.

Munkhtulga Rinçinkhorol

Topar gazuw-agtaryş işleriniň dowamynda talanandygyna garamazdan üçek keramzitleri, kerpiçleri, üç reňkli keramiki toýun çanaklary, gap-gaç galyndylaryny ýüze çykardy.

Rinçinkhorol käbir üçek keramzitlerinde «s» harpyna meňzeş simwollara gabat gelýändiglerini aýdýar: «Swastika çyzgysy ýa-da tamga» diýilýän şeýle yşaratlar mongol hanlarynyň güýç simwoly bolupdyr».

Gadymy we orta asyrlarda dürli siwilizasiýalarda dürli swastika çyzgylarynyň ulanylandyty mälim. Bularyň bir wersiýasy XX asyrdan nemes faşistleri tarapyndanam ulanylypdy.

Rinçinkhorol bu simwollaryň ulanylan plitalaryna seredip, gazylan köşgüň Gulagy hana degişlidigi netijesine gelendiklerini aýdýar. Tapyndylar sebutde kuwwatly mongol güýjünden söz açýan taryhy çeşmeler bilen birleşdirilende köşgüň Ilhanlylar döwrüne degişligini pikirini döretdi.

Gazuw-agtaryş işine Mongoliýadan we Türkiýeden arheologlaryň gatnaşýandygy aýdylýar. Topar tapyndylaryny we üstünden baran eserleriniň suratyny heniz ylmy-populýar žurnalda çap etdirmedi.

Beýleki bir ýandan toparyň düzüminde bolmadyk we tapyndylary daşardan synlap baha beren ABŞ-nyň Demirgazyk Jorjiýa uniwersitetiniň Orta Ýewraziýa taryhy boýunça professory Timoti Meý anyk netijä gelmezden öň has köp maglumat toplamalydygyny öňe sürdi. Emma professir toparyň çaklamalaryna-da doly garşy çykanok: «Munuň Hulagunyň köşhi bolmagy-da mümkin. Gazuw-agtaryş işlerine gatnaşýan alymlar örän dogry aýdybam biler».

Ýekşenbe, 24.07.2022 ý.

• Eräp başlan toprak mongol «mumyýalaryny» ýüze çykarýar

Ylmy-barlagçylar begzada mongollaryň ýak (ýabany sygyr) süýdi bilen iýmitlenendigini anyklady.

Çingiz hanyň mongollary bir agza garatmagynyň yzyndan imperiýa Aziýanyň Ýuwaş okean kenarlaryndan Gündogar Ýewropa çenli giňedi (Wikimedia Commons)

Gündogar Ýewropanyň daglarynda permafrost (doň toprak) klimat üýtgeşmeleri we howanyň gyzmagy sebäpli eredigisaýy mongollaryň tebigy ýollardan mumyýalan jesetlerini gün ýüzüne çykarýar.

Täze geçirilen barlaglaryň birinde Mongoliýanyň demirgazyk-günbatarynda, Russiýa bilen çäkleşýän Hubsugul oblastynda ýüze çykan gonamçylygyň galyndylary öwrenildi.

Analizler bu gonamçylygyň 1206-njy ýylda Mongol imperiýasynyň gurulan wagtyndan bäri ulanylyp gelendigini görkezýär. Bu şol bir wagtyň özünde Çingiz hanyň ähli mongol taýpalarynyň hökümdary yglan edilen ýylyna gabat gelýär.

2018-2019-nji ýyllarda permafrostyň eremegi bilen ýüze çykan gonamçylykda on bir sany mongol begzadasynyň skletleri tapyldy.

Jesetler gyzgynlygyň nul gradusdan aşakda bolandygy üçin azyndan 800 ýyl geçendigine garamazdan geň galdyryjy ýagdaýda gowy saklanyp galypdyr.

Munuň üsti bilen barlagçylar Mongol imperiýasynyň aristokratlarynyň ýaşaýyş-durmuş formasyny we iýmitlenişlerini bilmek üçin galyndylary öwrendi.

• Ýak süýdi bilen iýmitlenipdirler

Öwrenilen gonamçylykda ölüleriň gymmatbahaly egin-eşikler we goş-golamlar bilen jaýlanandygy anyklandy. Bulam gonamçylykda ýatanlaryň ýokary sosial statusa eýedikleriniň bilinmegini üpjün etdi.

ABŞ-nyň Miçigan uniwersitetiniň arheologlary bu begzadalaryň dişleriniň gabygynda anyklanan proteinleri barlap, haýsy haýwanlaryň süýdünü içendiklerine çenli anyklap bildi.

«Communications Biology» ylmy-populýar žurnalynda çap edilen

maglumatlar mongollaryň at, goýun, geçi, sygyr, iň esasysy-da ýak süýdünü içendikleri barada takyk subutnamalary çap etdi. Tibet sygyry hem diýilýän uzyn tüýli ýaklar häzir Hindistan ýarymadasynda, Tibet platosynda, Demirgazyk Mýanmarda, Ýunnanda, Siçuanda, Mongoliýada, Sibirde ýaşaýar.

Bular iri süňkli, satanlak, garnyndan aşaklygyna uzaýan aşagalyň we uzyn hamly iri şahly mallar.

Bu haýwanlar Gündogar Ýewraziýanyň belentliklerinde ýaşaýan adamlaryň medeniýetinde örän möhüm rol oýnaýar. Şonuň üçinem archeologlar ýaklara degişli subutnamalary tapmakdan aýratyn lezzet aldylar.

Ylmy işiň awtorlaryndan Alisiýa Wentreska-Miller «Iň esasy jeset – «bogtog» diýilýän, berýoza agahynyň gabygyndan edilen başgap bilen we altyn başpenjeli aždahany suratlandyrýan ýüpek donlar bilen jaýlanan begzada aýaldy» diýýär.

Miçigan uniwersitetinde antropolog bolup işleýän Wentreska-Miller «0nuň ýaşan ömründe ýak süýdünü içip gezendigi netijesine geldik» diýip, sözüniň üstüni ýetirýär.

Ýaklar häzirem mongol medeniýetide möhüm rol oýnaýar (Alisiýa Wentreska-Miller)

Erän permafrost alymlaryň taryhy ähmiýetli jesetleri tapmagyny aňsatlaşdyrýar. Emma şol bir wagtyň özünde talaňçylara we taryhy eserleri ogurlaýan brakonýerlere garşy-da goragsyz edip goýýar.

Howanyň maýlamagy dowam ediberse we permafrost hasam eräberse hem-ä bu ýerlerdäki hemem onuň aňyrsyndaky käbir doňan arheologiki galyndylaryň ogurlanma ähtimallygyny artdyryp biler.

Duşenbe, 10.04.2023 ý.

Taýýarlan Çagla ÜREN. Taryhy makalalar